

PHD-ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

KELET-EURÓPA ÉS A NEMZETKÖZI KERESKEDELEM
A 8-10. SZÁZADBAN

(AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN)

POLGÁR SZABOLCS

SZEGED

2006

A 750 és 1000 közötti időszak a kereskedelmi kapcsolatok szempontjából mindenképpen figyelmet érdemlő időszak volt Kelet-Európa történetében. Az írott források számos híradást tartalmaznak a korszak kereskedelmi viszonyairól, többet, mint a korábbi (ókori) és későbbi (mongol kori) források. Ez mindenképpen arra utal, hogy Kelet-Európa iránt megnőtt az érdeklődés. Mindezt bizonyítja a dirhemek (ezüst) tömeges beáramlása Kelet-Európába, tehát nem arról van szó, hogy ebből az időszakból több írott forrás maradt fenn, mint korábbról, vagy későbbi időkből, és ezért tűnnek olyan élénknek a kereskedelmi kapcsolatok. Nem erről van szó, a dirhemforgalom és az írott források kronológiailag szinkronban vannak, annyi eltérés mindenképpen van, hogy az írott tudósítások döntő többsége a 9. század közepe utánra keltezhető, néhány évtizeddel a dirhemforgalom megindulása utánra.

Terjedelem szempontjából a legnagyobb és legrészletesebb tudósítások a muszlim forrásokban maradtak fenn, ami közvetetten utal Kelet-Európa és az Iszlám világ közötti erőteljes kapcsolatokra a 9-10. században. A bizánci források is megemlékeztek a kereskedelmi kapcsolatokról, de itt elsősorban a Bizánci Birodalom és északi szomszédai közötti kereskedelem áll a középpontban. Az órosz források is szólnak a kereskedelemről, de jóval kisebb mértékben, mint az előbb említett források. Ennek az lehet az oka, hogy az orosz (történeti) irodalom a 11-12. században kezdett kibontakozni, akkor, amikor Kelet-Európa a nemzetközi kereskedelemben már nem játszott olyan jelentős szerepet, mint korábban. A nyugati források közül a skandináv források tartalmaznak közvetlen utalásokat a kelet-európai kereskedelemre.

A korszak egyik jellemző vonása, hogy sok hivatásos kereskedő utazott a területre, vagy élt is ott. A források zsidó, rusz, görög és muszlim, utóbbiak közül főleg hvárezmi (káliz) kereskedőket említenek. A külföldi kereskedők egy része csak rövid időt töltött Kelet-Európában, más részük le is telepedett itt és kazár, volgai bulgár vagy más hatalom szolgálatában álltak. A kazárok között is voltak, akik kereskedéssel foglalkoztak, a volgai bulgárok, magyarok, besenyők maguk is kereskedtek, nem csak a náluk élő külföldi kereskedők. Az erdővidék lakossága elsősorban passzív kereskedelmet folytatott, őket keresték fel a kereskedők: a Volga és a Káma-vidék lakossága, burtaszok, cseremiszek, mordvinok, merik, muromák, Arföld, Vízú, Júra lakói, a Volga felső folyása és a Dnyeper vidék szláv és balti nyelvű törzsei, egészen a Baltikumig és a Finn-öbölíig. Az etnikai körkép talán terjedelmes, de nem teljesen felesleges: az írott források viszonylagos bősége pontosan tükrözi a szomszédos területek érdeklődését Kelet-Európa iránt. Egyben azt is meg lehet

állapítani belőle, hogy Kelet-Európa szinte teljes egészében bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembé.

A Kelet-Európából exportált áruk között az első helyen a prémek álltak. Az ókorban is jelentős volt a prémkereskedelem, de sokáig, egészen a 8. század végéig a kivitel főleg a Római (Bizánci) Birodalom felé irányult. A prémek exportja Kelet felé a 8-9. század fordulójától erősödött fel, amikor a Kalifátus egyre növekvő érdeklődést kezdett tanúsítani a Kaukázustól északra fekvő vidék iránt. A különböző nyelvű forrásokban bőségesen szerepelnek a különböző prémes állatok nevei: coboly, mókus, róka, hermelin, nyuszt, nyest, menyét, hód, nyúl. A prémes állatok az ókorban még az erdőövezettől délre is nagyobb számban éltek, egészen az Azovi-tenger partvidékéig, de a folyamatos vadászat miatt a középkorban itt megritkult az állomány. Az erdőöv prémesállat állománya azonban még sokáig bőséges utánpótlást biztosított a prémkereskedelem számára. Az erdővidék lakossága a prémes állatok vadászatára szakosodott, a vadászokról szóló részletesebb leírások a tárgyalt időszak után keletkeztek, de feltehetően nem nagy tévedés kijelenteni, hogy a 9-10. században is ugyanolyan, vagy csaknem ugyanolyan módszerekkel folytatták ezt a mesterséget. A Keletre vagy a Bizánci Birodalomba exportált prémeknek elsősorban presztízsszempontról volt jelentősége.

A prémek mellett a rabszolga volt a másik legkelendőbb áru, amit Kelet-Európából exportáltak. Ebben az esetben is elmondható, hogy a hagyományok az ókorba nyúlnak vissza. A Római majd Bizánci Birodalom folyamatosan vásárolta a rabszolgákat a Fekete-tengertől északra lakó nomádoktól, de ennek rabszolgakereskedelemnek a volumene a tárgyalt időszakban elmaradt attól, amit a Kalifátusba irányuló kelet-európai rabszolgakereskedelem esetében tapasztalunk. A Keletre irányuló rabszolgakivitel oka az Iszlámnak a rabszolgasághoz való viszonyából érthető meg. A Korán szerint egy muszlim számára nemes cselekedet volt a rabszolga felszabadítása, amivel sokan éltek is. A felszabadított rabszolgák pótlása ezért folyamatosan fenntartotta a rabszolgakereskedelmet az iszlám világban. Kelet-Európa elsősorban az erdőöv szláv, balti és finnugor nyelvű lakosságából kerültek ki a rabszolgák. A *■aqlabī* rabszolgák keresettek voltak a Kalifátusban és általában kedvező véleményeket találunk róluk a korabeli forrásokban. Felszabadítása után számos kelet-európai származású rabszolga fényes karriert futott be.

Kelet-Európa jellegzetes exportcikkének számított a méz és a viasz is. Elsősorban az erdős steppe és az erdőöv leírásakor említik, a burtaszok, volgai bulgárok és ruszok területén, de Kazáriában is bőven volt belőle, részben északról, az említett területekről szállították oda, ahonnan aztán tovább exportálták a Kalifátus felé. A volgai bulgároktól is szállítottak mézet

és viaszt Közép-Ázsia iszlám országaiba. A Bizánci Birodalom is vásárolt kelet-európai viaszt és a raffelsteteni vámrendelet alapján tudjuk, hogy viaszt nyugatra is szállították, közvetlenül Kelet-Európából.

Kelet-Európából élő állatokat is vittek ki, első helyen a lovakat lehet említeni, amelyeket a nomádoktól lehetett beszerezni, de juhokról, szarvasmarhákról és sólymokról is tudunk. Az állati eredetű termékek közé sorolhatók a feldolgozott, nem prémes állatok bőre, a halenyv, hódpézsmá, rozmáragyar, mammutagyar és fog, valamint a textilfesték készítésére használt kermesztetű. A növényi eredetű áruk között a különböző faféléket lehet említeni, mogyorót és a festőfüvet.

A kelet-európai exportárúk sorába tartozik a borostyán is, amit a Balti-tenger partjáról szállítottak a Bizánci Birodalomba és a Volgai Bulgáriába, ahonnan Közép-Ázsiába és még távolabbi területekre is eljutott.

Fegyvereket is vittek ki, a kazároktól páncélokot és sisakokat, a volgai bulgároktól kardokat, nyilakat és vérteteket, a ruszoktól pedig kardokat. Ezek nagy része a Kalifátusba került, de a bizánciak is vásároltak rusz kardokat.

Az ásványi anyagok közül a Fekete-tenger partján összegyűjtött só és a Kaszpi-tenger partvidékén kitermelt karneol exportjáról van tudomásunk.

A Kelet-Európába behozott áruk közül első helyen a textíliákat kell említeni. Elsősorban selyem és más, kiemelkedő minőségű szövetek presztízszáruknak számítottak, elsősorban a királyi, fejedelmi udvarokba jutottak el. Selyemszövetek a Bizánci Birodalomból, a Kalifátusból és kisebb mennyiségben Kínából vagy Közép-Ázsiából érkeztek.

Az importárúk másik nagy és erre az időszakra jellemző csoportját az ezüstdirhemek és a keleti eredetű ezüstedények teszik ki. A 9. századi Kelet- és Észak-Európai dirhemek között az észak-afrikai, iraki és iráni, illetve közép-ázsiai eredetű veretek vegyesen fordulnak elő, a 10. században azonban döntő többségük egyetlen területről, a Számánida Emirátusból, Közép-Ázsiából származott. Mindez jelzi, hogy Kelet-Európa kereskedelmében egyre nagyobb mértékben játszottak szerepet a Kelettel, az iszlám világgal való gazdasági kapcsolatok. A Kelet-Európába beáramló dirhemek nem a pénz, hanem csereáru szerepét játszották. A dirhemek mellett bizánci érmék is eljutottak Kelet-Európába, de csak kis mennyiségben.

Az ezüst mellett nagy tömegben importált áru volt az üvegyöngy, amit szintén fizetőeszközként, csereárúként használtak a kereskedők. A Bizánci Birodalomból vagy Keletről drágakövek is érkeztek, karneol, gyémánt, zafir, jácintkő, smaragd valamint

igazgyöngy. Ezek az áruk csak kis mennyiségben kerültek Kelet-Európába, ellentétben a kauricsigával, ami a felsorolt drágakövekhez képest tömegárúnak számított és Kelet-Európa egész területére jutott belőle.

Az importárúk jellegzetes csoportját alkotják az illatszerek, fűszerek, ételek és italok. A drága és különleges keleti fűszerekről írott források szólnak, ugyancsak tudunk gyümölcsök és bor behozataláról, és erre utalnak az amforaleletek is, amelyek a Bizánci Birodalomból, főleg a Krím-félszigeti tartományból származnak. Szintén a ritka árufajták közé tartozott a tíkfa, amit Indiából hoztak be.

Az exportárúkat áttekintve megállapítható, hogy az élettelen termékek nagy része nyersanyag, és csak minimális feldolgozást követően került exportra. Kivételt képeznek egyes feldolgozott állati bőrok, halenyv, nyilak, kardok és páncélok. Külön kategóriába tartoznak az emberek (rabszolgák) és élő állatok (elsősorban lovak), amelyeknek a munkaerejét használták fel, és ez különleges értéket biztosított számukra. Az importárúk vagy olyan, magas színvonalúan elkészített termékek, amelyeket Kelet-Európában ebben az időben még nem tudtak gyártani (selyem és egyéb szövetek), vagy olyan nyersanyagok, amelyek helyben nem voltak beszerezhetőek (fűszerek, drágakövek, kauri stb.)

Kelet-Európa hatalmas terület, a közlekedési lehetőségek, az úthálózat mégis kedvező lehetőségeket kínált a kereskedők számára. Az észak-déli útvonalak közül meghatározók voltak a nagy folyók vízi útjai. A Dnyeper, a Don és a Volga is az erdőövből ered és a steppén keresztül éri el a Fekete-, Azovi- és Kaszpi-tengereket. A dnyeperi út, a „varégoktól a görögökig vezető út” Skandinávia, a Baltikum és a Fekete-tenger, a Bizánci Birodalom közötti összeköttetést biztosította. A volgai út az északi erdőövből a Kaszpi-tengerig tartó utazást könnyítette meg. A Don vízi útja közvetítő szerepet játszott a Volga-Oka vízrendszer és a Fekete-tenger közötti közlekedésben, valamint a Fekete-tengerről a Kaszpi-tengerre való átjutásban. A nagy szárazföldi utak vagy a folyami utak kiegészítő szakaszait képezték, esetleg azokkal párhuzamosan vezettek, vagy pedig a nagy vízi utak közötti összeköttetést biztosították. A Volga mentén szárazföldi út vezetett a volgai bulgároktól egészen Derbentig és tovább Azerbajdzsánba. A Közép-Ázsia felől vezető utak három helyen is csatlakoztak a volgai úthoz. A Kaukázustól délre, a Kalifátus területén, Kazária területén, a Kaszpi-tenger észak-nyugati partján és a volgai Bulgáriában. Szárazföldi út kötötte össze a Volga melletti Bulgárvárost a Dnyeper melletti Kijevvel, és a Volga-deltánál fekvő Etilvárosból szintén vezetett egy út Kijevbe. Kijevből nyugat felé vezetett egy fontos főútvonal, Volhínián keresztül Krakkó felé, és onnan tovább nyugatra. A Krím-félsziget szintén szárazföldi összeköttetésben volt a Dnyeper-vidékkel és a Volga-vidékkel is. Konstantinápoly elsősorban

tengeri úton volt elérhető az említett területekről. A Kaukázuson az észak-déli irányú áthaladást több hágó tette lehetővé, kelten a Derbenti-szoros, Grúzia felől a Darieli-hágó, nyugaton pedig a Kluhori-, Maruha-, Cagerkeri- és a Szancsari-hágók. Utóbbiakon a keletről érkező kereskedők és követek a Bizánci Birodalom határaihoz tudtak eljutni. Ezek a felsorolt fő vízi és szárazföldi utak egyúttal a nemzetközi összeköttetéseket is biztosították Kelet-Európa számára minden irányban.

Kelet-Európában a kereskedelmi tevékenység központjai a Krím-félszigeten, Kazáriában és a Volgai Bulgáriában voltak. A kazároknál, a volgai bulgároknál és a ruszoknál is megfigyelhető, hogy a külkereskedelmet a királyi, fejedelmi udvarok ellenőrizték. A kereskedelmet sok esetben külföldi származású kereskedők végezték. Az adófizetést részben a külkereskedelem érdekében alakították ki, az erdőöv lakóitól prémadót szedtek be. Egy másik lehetőség az erővel történő megszerzés, zsákmányolás volt, és azután a zsákmány a piacon került eladásra, tehát áruvá vált. Ez figyelhető meg a rabszolgakereskedelem esetében. A rabszolganak eladott emberek foglyok közül kerültek ki, a ruszok, magyarok, besenyők, kazárok és még a hvárezmiek is ejtettek foglyokat a kelet-európai erdőöv lakossága közül. A harmadik lehetőség az árucserre volt. Ennek formái a néma kereskedelem, a piacon történő vásárlás, vagy az ajándékkereskedelem voltak. A néma kereskedelem esetében a hivatásos kereskedők az erdővidék belső részeibe mentek, ahol sajátos módon, személyes érintkezés nélkül, megegyezéssel jelek segítségével adták el és vették meg az árut a helyi lakosoktól. Kelet-Európában a 9. századot megelőzően többnyire csak olyan piacok létezéséről tudunk, amelyek a szomszédos nagy birodalmak határain voltak, amelyeket kijelöltek a szomszédokkal való kereskedelem helyéül (Kaukázus: Szászánida Birodalom, Krím-félsziget: Bizánci Birodalom). A 9-10. században (és később is) a nemzetközi piacok, kereskedelmi csomópontok Kelet-Európa belső részeibe kerültek át (Kazária, Volgai Bulgária). Az ajándékkereskedelem korlátozott mennyiségű áru beszerzését jelentette, főleg az uralkodói udvarok esetében találkozunk ilyen esetekkel.

Az árakról fennmaradt néhány feljegyzésből azt a következtetést lehet levonni, hogy a külföldi kereskedők Kelet-Európában olcsón meg tudták vásárolni a helyi termékeket, és ezeket a távolabbi vidékekre, Hvárezmbe, Khorászánba, Irakba és más országokba történt szállítás után többszörös áron tudták eladni.

Az iszlám országok, és főleg a Számánida Emirátus nem törekedtek saját exportjuk és importjuk korlátozására, kereskedőik jelen voltak Kelet-Európában, a Volga-vidéken ők vásárolták fel a legtöbb árut. A Bizánci Birodalom, amely a Fekete-tenger északi partján fekvő városaiban folytatott kereskedelmet a kelet-európaiakkal, korlátozta az exportot,

elsősorban az arany és a selyem kivitelét. A birodalom külkereskedelmi politikájába engednek bepillantást azok a kereskedelmi szerződések, amelyeket a 10. században kötöttek a ruszokkal. Az első szerződést (911) a ruszok fegyverrel kényszerítették ki, és jelentős kedvezményeket kaptak, a második szerződés háttérben is egy rusz hadjárat, a Konstantinápoly elleni támadás (941) és egy erődemonstráció (943) állt, de ez a szerződés tulajdonképpen az előzőnek a megújítása volt. Utóbbi szerződésben a bizánciaknak sikerült valamelyest mérsékelni a ruszoknak adott kedvezményeket.

Az áruszállításban jelentős szerepet játszottak a hajók. A korabeli források tudósítanak a muszlimok, kazárok, ruszok és bizánciak csónakjairól, hajóiról. A szárazföldi áruszállítás télen szánon, a többi évszakban, amikor az utak járhatók voltak, kocsikon történt. Vontatásra lovakat, marhákat, szamarakat, öszvéreket és tevéket használtak.

A kereskedelem látványos felvirágzása, Kelet-Európa fokozottabb mértékű részvétele a korabeli világkereskedelemben nem csak gazdasági fejlődést eredményezett. Ennek egyik látványos jele volt, hogy városok, városkezdemények, kereskedőtelepek keletkeztek olyan helyeken, ahol korábban nem voltak. A 9. századot megelőzően városok csak a terület peremvidékein, a Fekete-tenger északi partvidékén és a Kaukázus északi részén voltak (Kherszón, Boszporosz /Kercs/, Tamatarkha, Derbent, Balandzsar, Szamandar). A 9. században, Kelet-Európa belsejében, a fontosabb kereskedelmi utak kereszteződéseinél újabb központok jöttek létre. Közülük Etil, Bulgár, Sztaraja Ladoga és Kijev a legfontosabbak. Az utóbbiak mind a megélnékül kereskedelmi tevékenységgel hozhatók kapcsolatba. Kherszón, Etil és Bulgár kereskedelmi kapuk voltak, előbbi a Bizánci Birodalomban, utóbbiak Kazáriában és Volgai Bulgáriában.

A nagy világvallások terjesztéséhez hozzájárultak a kereskedelmi kapcsolatok is. A kereszténység, a zsidó vallás, de különösen az iszlám kelet-európai jelentkezése jól mutatja ezt a hatást. Volgai Bulgária a 10. század elejétől kezdve iszlám ország volt, és ugyanebben az időben már Kazáriában is gyökeret vert az iszlám. A vallási kapcsolatok elősegítették a kulturális kapcsolatokat Kelet-Európa és a szomszédos birodalmak, civilizációk között.

A Kelet-Európát átfogó kereskedelmi aktivitás hatással volt a politikai viszonyok alakulására is. A 9. században a *Pax Chazarica* minden előnyét a Kazár Kaganátus élvezte: a Kaganátus hatalmas területet tartott hatalma alatt, a kelet felé szállított exportáruk legnagyobb része területükön ment keresztül, és a fontos kereskedelmi utak közvetlenül, vagy közvetve (valamelyik vazallusuk segítségével) kazár ellenőrzés alatt voltak (a volgai út, a doni út /talán éppen ezért épült fel Sarkel/, a dnyeperi út, a Kaukázus északi felének útjai, a Krímbe vezető utak, a nyugatra vezető szárazföldi utak). A 10. században Kelet-Európa politikai

erőviszonyai fokozatosan megváltoztak és a terület térképe átalakult. A kazárok jelentős területeket veszítettek, ahol új, már nem kazár függésben lévő országok alakultak. Négy jelentős hatalom uralta a területet (Kazár Kaganátus, Volgai Bulgária, Kijevi Rusz, besenyők), amelyek részt vettek a nemzetközi kereskedelemben. A kereskedelmi forgalom legnagyobb részét három ország, a Kazár Kaganátus, Volgai Bulgária és a Kijevi Rusz tartotta ellenőrzése alatt. A Rusz és a volgai bulgárok országa a kelet-európai erdőövezetben született, és kedvező helyzetben voltak az áruk beszerzése és a szállítás terén. Volgai Bulgáriát közvetlen kereskedelmi út kapcsolta az iszlám Közép-Ázsiához, ezzel a kazárok jelentős adóktól és vámoktól estek el. A változásoknak az lett az eredménye, hogy a kazár birodalom meggyengült, a másik két hatalom pedig megerősödött. Ez a változás 965 és 969, a két rusz-kazár háború után vált visszafordíthatatlanná: megkezdődött a Kaganátus agóniája, ezzel egy időben az oguzok bevándorlása a Volga-vidéki steppére. A kelet felé irányuló kereskedelmet a volgai bulgárok ellenőrizték. A Ruszban szintén jelentős változások történtek: a kereszténység felvételével erősödtek a kulturális és gazdasági kapcsolatok a Bizánci Birodalommal, de a nyugati országokkal is. Ugyanebben az időben, az ezredforduló éveiben állt le a keleti ezüstimport Kelet-Európába. A kereskedelmi kapcsolatok átalakulóban voltak, de egyes régiókban a kereskedelem még később, a 11-12. században is hasonló képet mutatott, mint a 9-10. században (Fekete-tenger északi partvidéke, a bizánciak és a nomádok közötti kapcsolatok, vagy a volgai bulgárok és szomszédaik kereskedelme, a dnyeperi út stb.).

Kelet-Európa 9. századi kereskedelmi kapcsolataiban a magyarság is részt vett. A kereskedelem is hozzájárult a magyarok és a velük szomszédos országok közötti kapcsolatok alakulásához. Valószínűleg a kelet-európai tapasztalatoknak is szerepe volt abban, hogy a honfoglalást követően a magyarok továbbra is részt vettek a nemzetközi kereskedelemben és a Kárpát-medence is bekapcsolódott abba.

A részletesebben is vizsgált kérdések:

1. A Zemarkhosz-követség nem a Darieli-hágón, hanem a Kaukázus nyugati részén haladt keresztül. Ezeket az utakat 8-9. században is használták, ezért a követség útvonalának ismerete segít a későbbi úthálózat rekonstrukciójában.
2. Sarkel az Etilből nyugatra vezető főút doni átkelőjének ellenőrzésére épült 840 körül. A 890-es évek közepétől a Kaganátus nyugati határvára lett, a besenyőkkel szemben. Talán ezért nem alakult ki mellette nagyobb település, város.
3. Etil-Khazarán a 9. század első felében a kereskedelmi forgalom megnövekedésével párhuzamosan növekedett várossá. Legkorábbi történetére egyelőre még nem derült fény, a 8. században a kazár kaganok egyik (téli) szállása lehetett a későbbi város

legkorábbi része. Könnyen lehetséges, hogy a későbbi muszlim irodalomban anakronisztikusan említik, mint birodalmi székhelyet a 8. században. A kereskedőtelepek a 9. században alakultak ki. A 10. században Kelet-Európa talán legnagyobb kereskedelmi központjává vált.

4. Polányi Károlynak a prekapitalista társadalmak kereskedelmét leíró modellje alkalmazható a 9-11. Kelet-Európára is. A kereskedelmi kapukon folyó államilag ellenőrzött külkereskedelem létezett a kazároknál és a volgai bulgároknál is. A kereskedelemről, adókból és szolgáltatásokból befolyt jövedelmek olyan mértékűek voltak, hogy a 9-10. században a kazárok számára nem volt szükséges a szomszédos gazdag birodalmak megsarcolása vagy kirablása.
5. Az etelközi magyarok legfontosabb külföldi kereskedőhelye a Krím félsziget délnyugati részében fekvő Kherszón városa volt. Ennek említése maradt fenn a Ğayhānī-hagyományban is.
6. A kárpát-medencei Magyarország és a Volgai Bulgária valamint Kazária közötti utak a 10. század elején, feltehetően röviddel a honfoglalás után már használatban voltak.